

**P.A.HOLBAX, K.A.HELVETSİ VƏ J.J.RUSSO MATERIALİST
QÜTBƏ MƏNSUB MAARİFÇİ FİLOSOFLAR KİMİ****N.K.MƏMMƏDOV***AMEA-nın Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutu*

Maarifçilik İngiltərədə yaransa da, öz ardıcılığı, radikallığı və əsas xüsusiyyətlərinin klassik dəqiqliklə verilməsinə görə ictimai fikrin geniş mədəni-ideoloji hərəkəti kimi məhz Fransada formalaşmışdır. Fransız maarifçiliyi Volter, Monteskye, Kondilyak, Didro, Holbax, Helvetsi, Lametri, Russo və s. böyük mütəfəkkirlər tərəfindən təmsil olunmuşdur. Maarifçilik ideyaları uzun müddət Fransanın mənəvi mədəniyyətinin inkişafını müəyyən etmişdir. Bir şeyi də nəzərdən qacırmaq olmaz ki, maarifçilik ideyaları təkcə mütəfəkkirlərin fəlsəfi yaradıcılığı ilə deyil, həm də Volter, Monteskye, Didro, Russo kimi öz dövrünün böyük yazıçılarının bədii yaradıcılığı vasitəsilə də yayılırdı.

Fransız maarifçiliyi sosial-siyasi münasibət baxımından feodal quruluşu ilə mübarizədə ideya silahı kimi çıxış edərək, Böyük Fransız İnqilabının ideoloji hazırlığını əks etdirirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Böyük Fransız İnqilabı hələ baş verməmişdən qabaq bütün XVIII əsr boyu yeni antifeodal ideoloji duyum, yeni dünyagörüşü, kütlələri feodal təməlini darmadağın etməyə hazırlayan maarifçi filosofların təfəkküründə baş vermişdir. Beləliklə də, Maarifçilik hərəkəti Fransada siyasi inqilabı hazırlayan bir növ fəlsəfi inqilab idi.

Əsasən materialist qütbə mənsub maarifçi filosoflar o dövrün sosial həyatında böyük rol oynamış, özünün çoxlu utopik və xəyali çalarlarına baxmayaraq (bunu birmənalı olaraq sonrakı tarixi təcrübədə göstərdi) Avropa və dünya tarixinin sonrakı hadisələrinə ciddi təsir göstərmişlər, onlar ictimai zülmün ləğv edilməsi və yeni ictimai quruluşun yaranması proqramını işləyib hazırlamağa çalışırdılar.

XVIII əsr fransız filosofları əsası hələ İntibah dövründə qoyulmuş dini etiqadın tənqidini, teologiyanın diktəsinin ləğvini, insanların sosial-siyasi və mənəvi həyatını tanrısızlaşdırmaq işini davam etdirərək, feodal rejimlərin dini təbliğatını dəyişdirdilər.

Maarifçilik dövrünün mütəfəkkirləri əmin idilər ki, sosial münasibətlərin nizamlanmasında mühüm rolu bilik, əsasən də «təbii qaydanın» dərk olunması oynamalı idi. Onlar belə hesab edirdilər ki, sosial münasibətlərin insan təbiəti ilə harmonik səsleşməsi zamanı «təbii qaydaya» nail olmaq olar. «Təbii qayda» insan şüuru ilə dərk olunandır və insanın bütün tələbatlarına cavab verir. Hələ bu qaydanın insanların gündəlik həyat tərzinə daxil olmaması dini fanatizmin, mövhumatın və s. hökm sürməsindən irəli gəlirdi. Bütün bədbəxtliklərin, zülmün və məhdud düşüncə tərzinin səbəbkarı məhz bu idi. Bütün çətinlikləri dəf etmək, zülmə, insan xoşbəxtliyinə mane olan hər cür fanatizmdən azad olmaq

və şüuru maarifləndirmək yolu ilə mümkündür. Məhz bu cəbhədən çıxış edən maarifçilər öz əməli, həyati məqsədlərini insanları maarifləndirməkdə və düzgün biliklərin təbliğ olunmasında görürdülər. Onların fikrinə görə ancaq bu baxımdan, bu şərtlə cəmiyyətin və insanın həyatı yaxşılaşmağa doğru dəyişə bilər.

Maarifçiliyin əsas şüarı sosial və iqtisadi inkişaf üçün şərait yaranan insan övladının gücünə və qabiliyyətinə inam idi. Bu dövrün filosofları belə hesab edirdilər ki, cəmiyyət insan şüurunu yeniləşdirib dəyişdirmək əsasında pillə–pillə inkişaf etməlidir, çünki hər hansı bir irəliləyişin və sıçrayışın əsasını və təməlini şüur təşkil edir. Onlar sübut etməyə çalışırdılar ki, hər hansı bir bilik, əxlaq və ya dini etiqad insan şüurunun amansız məhkəməindən keçməli və bundan sonra öz fəaliyyətinə haqq qazanmalıdır. Bu mütəfəkkirlər «Ağıl hakimiyyəti» ideyasından belə hesab edirdilər ki, feodal-aristokratik dövr və ona məxsus siyasi istibdad, dini fanatizm və s. kimi bəşəriyyətin inkişafında obyektiv əsaslara malik qanuni mərhələ deyil, şüurun inkişafında bir «fasilə» və kənarlaşmadır. Ona görə də ancaq insanları maarifləndirmək yolu ilə buna son qoymaq mümkündür.

Maarifçilik ideologiyasında şüur ali hakim mövqeyində durur, tənqidi təhlilin ali instansiyası kimi çıxış edir. Şüurun özü isə üzərində tənqidedici heç nəyin olmadığı üçün tənqiddən kənardır. Maarifçilik mövqeyindən yanaşdıqda şüur bütün insanlar və dövlətlər üçün vahid və universaldır. Bu səbəbdən şüur ruh tələbləri və prinsipləri əsasında qurulmuş mədəniyyət, vahid mümkün rəşional mədəniyyət kimi özünü göstərir. Ona qədər fəaliyyət göstərən hər bir şey isə yanlışlıq, səhv və hissi yalanın nəticəsidir. Şüurun, ağılın müstəqilliyinə və gücünə inanan maarifçi filosoflar belə hesab edirdilər ki, şüur yanlışlıqları dəf edər, bəşəriyyətin mütərəqqi inkişafını təmin edə bilər. Şüurun gücünə inam onlarda tarixi tərəqqinin dönməzliyinə əminlik ilə vəhdət təşkil edirdi.

Şüur və tərəqqi – maarifçilik fəlsəfəsinin iki əsas şüarı idi. Burada maarifçilər XVII əsr filosoflarının da müraciət etdikləri kimi, tək dini dünyagörüşündən azad şüura deyil, təcrübəyə əsaslanan və yüksək təcrübə «hipotez»lərdən azad elmi şüura da müraciət edirdilər.

Bununla da onlar şüurun böyüklüyünün və müstəqilliyinin rəşionalist təsdiqi ilə biliyin yaranmasındakı empirik baxışı birləşdirmək istəyirdilər. Maarifçilər belə hesab edirdilər ki, bilik təcrübə yolu ilə əldə edilir, ancaq onun nə dərəcədə doğru olması şüurla müəyyən olunur. Məhz bu baxımdan maarifçi – filosoflar doğru olaraq onları idrak nəzəriyyələrində sensualizm elementlərinin olmasına baxmayaraq «rəşionalist» adlandırırdılar.

Beləliklə, XVIII əsr orta əsrlərin minillik qaranlığından sonra gələn azadlığın inikası, elmin və incəsənətin çiçəklənməsi, şüur və işıq dövrü kimi çıxış edirdi.

Fransız maarifçiləri fəlsəfənin nüfuzunu cox yüksəklərə qaldıraraq fəlsəfi şüuru bəşəriyyəti narahat edən bütün məsələlərin həllində ali instansiya kimi təsdiq etdilər.

Didro və Helvetsinin tərəfdarı Pol Anri Holbax (1723 - 1789) XVIII əsr fransız materialistlərinin dünyagörüşünün böyük sistemləşdiricisi, «Materializmin Bibliyası» olan «Təbiət sistemi» (1770) adlı əsərin müəllifi və inqilabçı burjuaziyanın ideoloqlarından biri idi.

Hərəkətin materiyaya Tanrı tərəfindən verildiyini sübut etməyə ça-

lısan karteziyançılardan fərqli olaraq Holbax hərəkəti, materiyanın özündə axtarırdı. O, sübut etməyə çalışırdı ki, gerçəklikdə hərəkətdə olan materiyadan başqa heç nə mövcud deyildir. Holbax sübut edirdi ki, hərəkət bütün mahiyyətlərin və xassələrin mənbəyidir. Onun fikrinə görə «Bütün mövcudatın nəhəng birləşməsindən ibarət olan kainatda biz hər yerdə yalnız materiya və hərəkəti görürük, onun məcmusu bizim qarşımızda yalnız ucsuz-bucaqsız və qırılmaz silsilə şəklindəki səbəbləri və çox vaxt öz ilkin səbəblərindən çox uzaqlaşmış olan nəticələri açıb göstərir» (1, s. 103). Holbax hərəkətin iki əsas növündən danışırdı:

1. Cismin yerini dəyişən hərəkət. Bu əsl mənasında mexaniki hərəkətdir.
2. Gizlin, daxili hərəkət. Həmin hərəkət özünü görünməz maddi hissəciklərin qarşı
3. lıqlı təsirində göstərir. Elə onun mənbəyi də bu qarşılıqlı təsirdədir.

Holbax fəlsəfəsində determinizm məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir. O, birmənalı olaraq hadisələrin səbəbiyyət əlaqələrini qəbul edərək deyirdi ki, zəruri olan yalnız səbəb və nəticədir. Onların köməyi ilə istənilən prosesi və insan əxlaqını izah etmək mümkündür. Söz yox ki, Holbaxın səbəbiyyət və determinizm konsepsiyası mexaniki xarakterə malik idi. O, yazırdı ki, bütün təbiət hərəkətdə olan materiyadır, təbiətdə təsadüflərə yer yoxdur. Ona görə də kosmos, özü də sonsuz dərəcədə səbəb və nəticə əlaqələrindən ibarətdir. Bir halda nəticə olan, digər halda səbəbə çevrilir. Holbax özünün bu ciddi determinist sistemə insanı da daxil edirdi. Onun fikrincə insan mexaniki hərəkət edən səbəb və nəticə zəncirinə tabedir. Söz yox ki, bu yolla insan əxlaqının ictimai səbəbiyyət əlaqələrinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini heç bir formada izah etmək mümkün deyildir.

Holbax əsərlərindəki dinə qarşı fikirlərində göstərməyə çalışırdı ki, «Əql vasitəsilə mühakimə yürüdən hər bir adam son nəticədə ateist olur. Ona görə ki, din sağlam fikir prinsiplərinə ziddir. Din insanın idrakına mane olur»(1, s. 109). Holbax əsas dini anlayışların şərhini və tənqidini özünün satirik formada yazılmış «Cib allahşünaslığı və ya Xristian dininin qısa lüğəti» əsərində vermişdir. Dünyaya materialist baxışın inkişafı tarixində Holbaxın əvəzsiz xidmətlərini heç bir tərzdə inkar etmək olmaz.

Klod Adrian Helvetsi (1715-1771) maarifçilikdə etik istiqamətin ən parlaq nümayəndəsidir. O, Parisdə saray həkiminin ailəsində anadan olmuş, İezuit Ordeni kollecində təhsil almışdır.

Artıq kollecın yuxarı siniflərində o, Volterin «Fəlsəfi məktubları»nın təsiri altında Lokkun «İnsan zəkası haqqında təcrübə» əsərini oxuyaraq materialist sensualizmin güclü təbliğatçısına çevrilmiş, cəmiyyətin və insanın həyat fəaliyyətini dərinədən başa düşmək üçün ondan istifadə etmək zərurətini irəli sürmüşdür. 1738-ci ildə Kraliça Mariya Leşinska-ya tərəfindən atasına görə ona illik gəliri üç yüz min livr olan baş dövlət vergi müfəttişi vəzifəsi verildi. O, az bir zamanda çox varlanmış və tutduğu vəzifənin nüfuzundan istifadə edərək fransız xalqının real həyatı ilə yaxından tanış olmaq şansı qazanmışdır.

1758-ci ildə Helvetsi «Əql haqqında» kitabını yazdı. Mütəfəkkirin iyirmi illik əməyinin məhsulu olan bu kitab böyük marağa səbəb olan və XVIII əsr Fransasında materialist fikrin inkişafına çox güclü təkan ver-

di. Bununla bərabər bu fəlsəfi əsər və onun müəllifi materialist dünya-görüşünün bir çox əleyhdarları və köhnə rejimin tərəfdarları tərəfindən kəskin hücumlara məruz qaldılar. Papa XIV Klimentin göndərişində bu əsər tənqid olunandan sonra Paris parlamentində kitabın yandırılması haqqında qərar qəbul olundu. Ancaq valideynlərinin sarayda işləməsi onun zindana salınmasının qarşısını aldı.

Helvetsi ona qarşı irəli sürülən ittihamlarla və xəlvəti təqiblərlə barışaraq daxilində öz əqidəsini yaşadırdı. 60-cı illərdə özünün antroposozial konsepsiyasını daha geniş və əhatəli şərh edəcək yeni kitabının üzərində işləməyə başladı. «İnsan haqqında» adlı bu kitabını Helvetsi 1769-cu ildə tamamladı, ancaq təqiblərdən qorxaraq onu çap etdirməkdən boyun qaçırdı. Bu kitab ilk dəfə Hollandiyada Rusiyanın səfiri D.A.Qolicin tərəfindən 1772-ci ildə Haaqa şəhərində çap olundu.

Ümumiyyətlə, Helvetsinin öz müasirlərinə təsiri çox böyük olmuşdur. Onun Fransada qadağan olunmuş əsərləri müxtəlif Avropa dillərinə tərcümə edilərək onun sərhədlərindən kənarlarda böyük tirajlarla çap olunurdu.

İnsan ağıllının fəaliyyətini Helvetsi materialist sensualizm mövqelərindən səciyyələndirirdi. Cavanlığında böyük maraq göstərməsinə baxmayaraq digər sensualistlər kimi o da Ləkk təlimindən uzaqlaşdı. Vaxtaşırı olaraq müəllif Ləkk sensualizmində bəzi ziddiyyətlərlə rastlaşırdı və bunları materialist mövqedən dəf etməyə çalışırdı.

Helvetsinin materialist empirizmi dini-sxolastik düşüncə tərzinə, birtərəfli rəasionalizmə qarşı bir cavab olub, təcrübi elmlərin inkişafına kömək etsə də, digər tərəfdən elmi abstraksiyaların və nəzəri təcrübənin rolunu aşağı salırdı. Abstrakt anlayışın sadə hisslər yığımları kimi başa düşülməsi, ağıllın rolunu ancaq əşyalar arasındakı oxşarlıq və müxtəlifliyi fərqləndirmək bacarığına görə qiymətləndirməsi, hissi təkəkkürün nəticələrinin təsnifatında düşüncənin fəal rolu haqqında fikri Helvetsinin idrak nəzəriyyəsinə onun opponentləri tərəfindən tənqiddə məruz qalmaya bilməzdi. Təəccüblü deyildir ki, Helvetsinin radikal sensualizmə can atması Fransız Maarifçiliyinin müxtəlif cərəyanlarında da öz əksini tapmışdı.

Həmçinin bunu da qeyd etmək vacibdir ki, fəlsəfə tarixində Helvetsinin yeri təkcə onun qnoseoloji görüşləri ilə tamamlanmır, eyni zamanda burada onun etik görüşləri, insan və cəmiyyət haqqında fikirləri də rol oynayır. Helvetsinin idrak nəzəriyyəsi daha çox tabe vəziyyətində idi : «sensualizmin materialist yönümlü prinsipi ilk növbədə antroposozial problemlərin həlli üçün vacibdir»(2, s. 148). Helvetsinin əsas məqsədi – insanların ictimai həyatının təşkili üçün etibarlı prinsiplər işləyib hazırlamaq və təcrübi biliyə əsaslanaraq, təbiətsünaşlığa uyğun sərt elmi xarakter daşıyan «həyat incəsənəti» nə nail olmaq idi. Bu məqsədə çatmağın mümkünlüyünü o, insanı və onun təbii tarixini öyrənməkdə görərdü. İndiyə qədər insana ayrıca bir mahiyyət forması kimi baxılsa da Helvetsi ona dövrünün tələblərinə uyğun olan, təbiətin ümumi qanunlarına tabe olan və onun ayrılmaz bir hissəsi kimi baxılmasını təklif edirdi. Helvetsiyə görə insan – həmişə özünə bərabər, dəyişməz biofizoloji və psixoloji keyfiyyətlərə malik bioloji fərddir. İnsan heç də tarixin hər bir inkişaf mərhələsində onun məhsulu deyil, əksinə, özündə ictimai münasibətlərin xarakter və spesifikasiyasını müəyyən edən, cəmiyyətin formalaşmasının son nöqtəsi kimi çıxış edir.

Helvetsinin doktrinasının əsas əməli nəticəsi bu idi ki, insanın xüsusiyyətləri anadangəlmə olmadığından bizə lazım olan insanı formalaşdırmaq üçün müəyyən həyat şəraiti və tərbiyə üsulu tətbiq olunmalıdır. Başqa cür desək, Helvetsinin konsepsiyasında mühitin rolu barədə göstərilirdi ki, insanın yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi mühiti dəyişməklə onu məqsədyönlü inkişaf və tərbiyə etdirmək, onda istənilən keyfiyyətləri formalaşdırmaq, xarakterini və davranışını yaxşıya doğru dəyişdirmək olar. Bu məqsədə çatmağın isə əsas vasitəsini həmin öhdəliyi yerinə yetirəcək dövlət quruluşunun yaranmasında görürdü. Beləliklə də, Helvetsinin maarifçi görüşləri hüquq və siyasət ilə sıx bağlı idi. Çünki ağılla işlənmiş qanunlara malik sivil qurulmuş dövlətdə hər bir insana xeyirxah olmaq faydalı olar, şüursuz, dəli insan isə pislilik törədə bilər ki, onu da cəzalandırmaqdan çox müalicə etmək daha məqsədəuyğun olar.

Helvetsinin bu ideyaları Qərbi Avropanın sosial-siyasi inkişafında F.Bekonun insanların həyatında elmi idrakın rolu haqqında görüşlərindən heç də az təsirə malik olmadı. Təsadüfi deyildir ki, Helvetsini «əxlaq dünyasının Bekonu», «yeni fəlsəfənin Apostolu və əzabkeşi» adlandırdılar. Çoxları onun cəmiyyəti dəyişməklə «yeni» insan formalaşdırmaq ideyasına şərik çıxır və bu ideyaları davam etdirirdilər. Lakin tarixi təcrübənin sonrakı inkişafı bu ideyaların tam düzgün olmadığını sübut etdi. Sərt ictimai quruluş və həmişəlik qəbul olunmuş qanunların insanı mexaniki qurğuya çevirməsi baxımından bu ideyalar sosial-siyasi müstəvidə totalitarizm praktikasına çevrilə bilərdi. Bununla belə müəlliflərinin yaradıcılığında özünü doğrultduğundan bu ideyalar rasionallizmin əsas müddələrinin davamı və daha dərin təzahürü kimi Helvetsi dövrü Qərbi Avropa fəlsəfi fikrində əsas yerlərdən birini tutmuşdur.

XVIII əsr maarifçi rasionallizminin, əsasən də Helvetsi rasionallizminin davamçıları tək maarifçilərdən inkişafa və şüura inamı əxz edən Hegel deyil, insanların ictimai varlığını «rasional» dəyişə biləcək «formul» və «cədvəl» axtarışında olan Sen-Simon, Furiye, Ouen və b. XVIII əsr utopik sosialistlərinin əksəriyyətidir. Həmçinin zor yolu ilə insanın və cəmiyyətin həyatını müasirləşdirməyə çalışan bir sıra inqilabçılar, o cümlədən də Marks və Engels ilkin olaraq bu ideyadan bəhrələnməmişdilər. Onlar düşündülər ki, marksizmi yaratmaqla onlar dünyanı inqilabi surətdə dəyişdirməkdə güclü ideoloji silah kimi istifadə olunacaq «sırf elmi» nəzəriyyəni işləyib hazırlamışlar.

Bunu da nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, Helvetsi bu «köhnə rejim»in bütün özəlliyindən öz məqsədlərinə görə geniş istifadə etsə də, öz əsərlərinin radikallığı ilə bu sosial qurumun dağılmasına çox aktiv çalışırdı. Bizə elə gəlir ki, tarixdə onun kimi ikinci belə sərbəst, xoş və gözəl həyat keçirən, «yeni fəlsəfə əzabkeşi» olmayıb. İnkilabın başlanğıcında Fransada onun büstü ucaldıldı və onun övladları olan qızlarına isə «xalqın qızları» statusu verildi. Robespier isə artıq onun əleyhinə çıxış edərək Russonu ona qarşı qoyurdu. Napoleon isə general olmamışdan əvvəl onun artıq dul qalmış həyat yoldaşına bir çox köməkliklər etmiş, imperator olandan sonra isə onun kitablarını öz kitabxanasından çıxarıb atmağı əmr etmişdir. Beləliklə də, Helvetsinin ideya varisliyinin taleyi olduqca ziddiyyətli və çoxmənalı idi.

Bizə elə gəlir ki, Qərbi Avropada maarifçi rasionallizmə ilk və güclü zərbəni Russo vurdu. Russo XVIII əsr fransız filosoflarının –mate-

riyalist cərgəsinə aid olduğu üçün onun rəşionalizmin bu tənqidini maa-rifçilik şüurunun özünütənqidi kimi də qələmə vermək olar.

Jan Jak Russo (1712-1778) Cenevrə şəhərində saatsaz ailəsində dünyaya gəlmişdir. Onun fəlsəfi baxışları sırf elmi təhlildən və şərhədən çox öz şəxsi təcrübəsindən bildiyi modellərin qarşılaşdırılmasından ibarət idi. Parisi o, sivilizasiyanın nümunəvi modeli, fransız kəndini isə «təbiətdə» təbii həyatın nümunəsi kimi seçmişdir. Bu modellərin qarşıdurması nəticəsində onun Dijon Akademiyasının müsabiqəsinə göndərilərək birinci yeri tutduğu «Elmlər və incəsənətlər haqqında düşüncə» (1750) adlı əsəri meydana gəlmişdir. Bax elə bu andan Russo filosof kimi böyük şöhrət qazanmağa başlamışdır.

Dijon Akademiyasının «Elmələrin və incəsənətlərin dircəlişi mənəviyyatın yaxşılaşmasına kömək etmişdirmi?» (3,19) sualına Russo tez olaraq mənfi cavab vermişdi. Russonun nöqtəyi-nəzərinə görə elmlər və incəsənətlər insanın inkişafına nəinki kömək etmir, əksinə bu inkişafa mane olur, dünyada pisləklərin və qeyri-düzgünlüklərin özəyi kimi çıxış edir. Russoya görə elm və xeyirxahlıq bir araya sığmır, çünki bütün elmlər qeyri-adi başlanğıca malikdir. Astronomiya elmi astrologiyanın əlamətlərinə inamdan, natiqlik - özünüsevmdən, riyaziyyat – xəsislikdən, fizika isə hər şeyə maraq göstərməkdən yaranmışdır. Hətta etika öz təməlini insan xəsisliyindən götürmüşdür. Savadsız barbarı sivil insandan fərqləndirən onun zalımlığıdır. «Təntənəni sevməsəydik, incəsənət bizə lazım idimi? İnsanlar arasında düzgünlük olsaydı, hüquqşünaslıq bizə lazım idimi? Əgər müharibələr, zalımlar, ara qarışdırılanlar olmasaydı, tarix elmi nə edərdi?» (3, s. 21) deyər Russo haqqına bəhs etdiyimiz əsərində soruşur. Onun fikrinə görə elmlər və incəsənətlər insanların bir qismini digərlərinin dilənçi kökünə düşməsi hesabına varlı edir, təbii zövqü korlayaraq xeyirxahlığı məhv edir, qeyri-bərabərlik yarada-raq, bütün bədbəxtliklərin təməli kimi çıxış edir.

Əxlaqın və sivilizasiyanın antaqonizmini izləyən Russo məsələni sivilizasiyanın xeyrindən imtina ediləcək dərəcədə üstün olan əxlaqın xeyrinə həll edir. Onun traktatını tənqid edən Polşa kralı Stanislav Leşinskiyə cavabında Russo deyir: «İnsan ağılı o qədər zəifdir ki, ondan insanlara xeyirdən çox ziyan dəyir. Ona görə də Tanrı insanları bu məhvedici elmdən və incəsənətdən azad edib, öz ilkin görkəmini qaytarsaydı, böyük xoşbəxtlik olardı» (4, s. 71). Orijinal mütəfəkkir şöhrəti Russonu «İnsanlar arasında qeyri-bərabərliyin yaranması və əsasları barədə düşüncələr» (1755), «Yuliya və ya Yeni Eloiza» (1761), «İctimai saziş və ya siyasi hüququn prinsipləri barədə» (1762), «Elm və ya tərbiyə barədə» (1762) və s. əsərləri işıq üzü gördükdən sonra daha çox müşayiət etməyə başladı.

Russo «təbii vəziyyəti» üstün tutur. «Təbii vəziyyət» Russoya görə insanın sivilizasiya şəraitində yalançı əqli təbəqələr, şərtlilik və fikirlər altında qalmış əsl mahiyyətini açıqlayır. Bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Russonun «təbii insan» haqqındakı fikirlərini o dövrün bir çox alimləri dəstəkləmiş və buna inanmışlar. Onlar vəhşiləri ağıllı insan hesab edirdilər. Hətta alman filosofu və yazıçısı Herder insanları «təbii halında» şair sayırdı. Ancaq Russonun tərəfdarlarının müasirləri olan mütəfəkkirlərin heç birinin ağılına da gəlməzdi ki, Russonun insanlığın tarixi inkişaf ideyasını prinsiplial olaraq inkar edən zaman, insanı xoşbəxt etmək üçün sivilizasiyanın səddəkici təsirini, onunla bir-

likdə insanlarda vətəndaş birliyi hissini, təbiətin dağıdıcı qüvvələri üzərində insanın genişlənməkdə olan hakimiyyətinin olması fikri irəli sürülmüşdü. Elmi ədəbiyyatda göstərildiyi kimi, Russo onun vəhşi adlandırdığı insan təbiətin yaratdığı sadələvə məxluqdur. O, nə mütəfəkkir, filosof, nə də şair və rəssamdır. O, sadəcə olaraq sağlam, doğrucul, mülayim və xoşbəxt bir insandır.

Bütün pisliklərin təməlini Russo şüur və sivilizasiyada gördüyü halda, onun üçün mühüm cəhət sivilizasiyanın dağıdıcı təsirinə qədər insanın təbii həyatı idi. Burada da o hər hansı bir ictimai quruluşdan deyil, ümumiyyətlə, hər bir ictimai quruluşdan imtina edirdi. Russo belə hesab edirdi ki, insanın təbii həyatı onun fərdi fəaliyyətindədir, hər hansı bir təşkilatçılıq qabiliyyəti isə təbiətin deyil, sivilizasiyanın məhsuludur. «Hər hansı bir ictimai təşkilat insanın ali hüququ olan bərabərlik hüququnu pozur. Ona görə də cəmiyyətin inkişafı nə düzgünlük, nə də xoşbəxtliklə müşayiət olunur» (8, s. 30).

QEYDLƏR:

1. Пол Анри Гольбах. Система природы или о законах физического и духовного мира. Сочинении. Москва: 1998.
2. Гельветсий К.А. Сочинений в 2 томах. 2-ой том. Москва: 1973-1974.
3. Руссо Ж.Ж. Обсуждение о науках и искусствах. Трактаты. Москва: 1969.
4. Атаманов С.К., Кириенко Н.И. Руссо и современники. Санкт-Петербург: 2002.
5. Светлогорова Г. Философские дискуссии в эпоху Вольфа. Санкт-Петербург: Знание, 2000, 233 стр.
6. Соловьев Э.Ю. Французское Просвещение и революция. Москва: Наука, 1989, 271 стр.
7. Тураев С.В. Введение в западноевропейскую литературу XVIII в., М.: Наука, 1962, 266 стр.
8. Руссо Ж.Ж. Обсуждение о науках и искусствах. Трактаты. Москва: 1969.

П.А.ГОЛЬБАХ, К.А.ГЕЛЬВЕТЦИ, Ж.Ж. РУССО КАК ФИЛОСОФЫ–МАТЕРИАЛИСТЫ ЭПОХИ ПРОСВЕЩЕНИЯ

Н.К.МАМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

В представленной статье в противовес теории картезианцев, суть которой заключалось в том, что материя приходит в движение по велению Всевышнего, рассматривается позиция Гольбаха, который исследовал эту проблему с той точки зрения, что процесс движения заключается в самой материи, а также он доказывает, что движение является первоисточником всех свойств и сущностей.

Исследуется мысль о том, что после того как в идеях Гельветция, о социально-политическом развитии Европы, акцентировалось внимание на значительном влиянии учения Бекона о роли научного мышления в жизни человека, его современники стали именовать Гельветция «Бекон нравственного мира», «Апостол и страдатель новой философии».

**P.A.HOLBAKH, K.A.HELVETSI AND Zh.Zh.RUSSO
ARE AS PHILOSOPHERS BELONGING TO THE MATERIALISM**

N.K.MAMMADOV

SUMMARY

In this article the author gives an explanation of the problem that Holbakh searches for the motion in the matter itself unlike the Cartesians who tried to prove that the motion had been given to the matter by the God. Holbakh's proof that the motion is the source of all essences and properties is analyzed.

Here is stressed that Helveti's ideas influences the socio-political development of Western Europe no less than F. Bacon's ideas on the role of scientific cognition in people's life and the thought's of Helveti's contemporaries called him "the moral world's Bacon", "the Apostle and martyr of the new philosophy" are explained.

In the last part of the article the author emphasizes the concepts that Russo prefers "natural condition", and according to Russo in the condition of civilization, revealing a person's real essence which was staying under the false mental strata, conventionality and thoughts and the support of that time materialist scientists' of this concept.